

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 930.26

БУРДО Наталія Борисівна

НАСЕЛЕННЯ РАННЬОГО ЕТАПУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІСТРА ТА ПІВДЕННОГО БУДУ

Спеціальність - історичні науки - 07.00.06 -
археологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

00778966 (0)

АВ 29.389

Робота виконана у відділі первісної археології Інституту археології АН України

Науковий керівник член-кореспондент АН УРСР І.І.Артеменко
канд.іст.наук,ст.н.с. І.Т.Черняков

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук Д.Я.Телегін
кандидат історичних наук О.В.Цвек

Провідна організація -Одеський археологічний музей АН України

Захист відбудеться "2" березня 1994р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук при Інституті археології АН України за адресою: м.Київ, Володимирська,3.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту археології АН України/Київ, вул.Видубецька,40/.

Автореферат розіслано "25" січня 1994 року.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради
кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

4B - 29.389

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Плітне вивчення протягом ста років трипільської культури кількома поколіннями науковців не вичерпало усіх проблем, пов'язаних з історією її існування. Встановлено місце Трипілья у давній історії України, як першої давньоземлеробської спільності з розвитком відтворюючим господарством, що стояла біля джерел європейської цивілізації, бо входила у широке коло енеолітичних культур Середземномор'я і Південно-Східної Європи. У процесі вивчення трипільської культури було поставлено та вирішено багато проблем, але виникають нові питання, що потребують вирішення на базі нових джерел і сучасного рівня археологічної науки. Трипільська культура є унікальним явищем у європейському енеоліті за величезною територією, яку вона займала від Молдовського Прикарпаття до Правобережжя Дніпра, та тривалістю існування впродовж майже півтори тисячі років. В окрему проблематику трипільязнавства відокремлюється ранній етап трипільської культури, який має велике значення для вивчення Трипілья, будучи невід'ємною частиною його. Без дослідження перших кроків трипільського суспільства неможливе вирішення головних питань трипільської археології. Лишається не до кінця з'ясованим ряд проблем ранньотрипільської культури. Однією з таких є вивчення ранньотрипільських пам'яток на схід від Дністра, у межиріччі Дністра та Південного Бугу, у Побужжі та межиріччі Південного Бугу та Дніпра, тобто у східному регіоні поширення трипільської культури. Актуальність спеціального дослідження східнотрипільської культури на ранньому етапі її розвитку підсилюється тим, що до недавнього часу вона була вивчена не так досканало, як західний регіон її поширення від Прута до Подністров'я.

Сучасний стан джерел дозволяє ставити питання дослідження конкретних регіонів Трипілья на різних етапах розвитку. Трипільсько-Кукутенська культура на ранньому етапі /Трипілья А-Прекукутени/ займає територію від Молдовського Прикарпаття до межиріччя Південного Бугу та Дніпра. У останні роки прийнято поділ трипільсько-кукутенської спільності на два великих регіони: західний, включаючи Дністер, та східний, до якого належать землі на схід від Дністра /за О.В.Цвек/. У даній праці ми користуємося поняттям східний та західний регіони виключно у географічному значенні. Вивчення особливостей ранньотрипільської культури східного регіону, встановлення її місця серед оточуючого етнокультурного се-

редовища та співвідношення пам'яток у межиріччі Дністра та Південного Бугу з прекукутенсько-ранньотрипільським загалом входять до завдань запропонованого дослідження.

У роботі розглянуто ранньотрипільські пам'ятки на схід від Дністра, а саме у межиріччі Дністра та Південного Бугу, у Побужжі та у межиріччі Південного Бугу та Дніпра у басейні Тіроцького Тікича. Тут у результаті досліджень В.М.Даниленка, М.Л.Макаревича, А.Л.Єсмиєнка, М.М.Шмаглія, деяких інших дослідників, а також автора дисертації вивчено 26 пам'яток ранньотрипільського часу. Частина їх підлягала розкопкам, інші відомі тільки з розвідкових даних. Певна, але незначна за обсягом, частина отриманих матеріалів введена у науковий обіг. Сьогодні українськими археологами успішно розробляється концепція існування східного ареалу трипільсько-кукутенської культурної спільності, у своїй праці ми намагаємося простежити початкові стадії її формування.

Мета і завдання роботи полягають в спробі на основі згаданих джерел реконструювати історичний процес формування трипільської культури у східному регіоні трипільсько-кукутенської спільності. Головними завданнями дослідження є: аналіз процесу формування матеріальної культури; класифікація джерел; розробка питань хронології та періодизації; реконструкція господарсько-культурного типу, соціальних відносин та ідеологічних уявлень землеробського населення; розгляд етнокультурних процесів у східному регіоні ранньотрипільської культури та встановлення її місця серед культур енеоліту Південно-Східної Європи; розгляд питань генези середнього етапу трипільської культури.

Методологічною основою роботи є принцип історизму, дослідження історичних явищ у їх розвитку. Основний з використаних методів - типологічний аналіз індустрії, кераміки, пластики, що дозволило простежити формування культурного комплексу раннього Трипіддя у східному регіоні. Використані також наявні дослідження з палеоботаніки, палеозоології, трасології, петрографії.

Наукова новизна запропонованого дослідження є в тому, що всі пам'ятки східнотрипільського регіону етапу А зібрано і проаналізовано як цілісну систему, яка формується у часі при взаємодії з оточуючим середовищем. Вперше запропоновано комплексне дослідження поселень східного регіону ранньотрипільської культури. Значна кількість залучених матеріалів у науковий обіг введена вперше. Описані і систематизовані комплекси ранньотрипільських пам'яток, ро-

зроблена класифікація кераміки, хронологія і періодизація ранньотрипільських пам'яток східного регіону. На цій основі, а також порівнянні основних категорій ранньотрипільської культури усього ареалу розселення та наступних пам'яток, запропонована концепція трипільсько-кукутенської культурної єдності, яка охоплює етапи Трипілья А - ВІ.

Апробація результатів дослідження проведена на засіданнях сектору міді-бронзи відділу первісної археології ІА АН України, в доповідях на конференціях, опублікованих працях.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її для підготовки узагальнюючих праць по стародавній історії України, розробки експозицій музеїв, виставок, підготовки лекційних курсів.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, шести розділів, висновків, списку використаної літератури, 2 долатків та ілюстрацій.

ЗМІСТ РОБОТИ

Розділ I присвячений історії дослідження та основним проблемам вивчення раннього етапу трипільської культури. Ранній етап трипільської культури був виділений Т.С.Пассек на матеріалах Румунії. Пам'ятки цього етапу почали вивчатися пізніше, ніж наступних етапів, вже у післявоєнні роки. Найбільш інтенсивне вивчення було зосереджено на Дністрі, де воно пов'язане з іменами таких видатних фахівців, як Т.С.Пассек, С.М.Бібіков та К.К.Черних, які проводили розкопки ранньотрипільських поселень на Україні та в Молдові у 40-50-ті роки. Ці дослідження у 70-80-ті роки продовжив В.Г.Збеневич. Розкопки ранньотрипільських пам'яток проводилися сподручно, вони не були обумовлені ніякими дослідницькими програмами і цей випадковий характер вивчення джерел привів до нерівномірності у дослідженні раннього етапу трипільської культури. Найбільш вивченим щодо ранньотрипільського часу є відносно невеликий регіон Середнього Подністров'я. Матеріали на схід від Дністра вперше згадані у монографії Т.С.Пассек 1949 року біля міста Саврань та с.Вишнопіль Черкаської області.

У Побужжі і межиріччі Дністра та Південного Бугу польові дослідження ранньотрипільських пам'яток велися паралельно з роботами на Дністрі українськими археологами у 40-50-ті роки. На Південному Бугу працювала Середньобузька експедиція під керівництвом В.М.Даниленка та М.Л.Макаревича. Тут розкопані поселення

Сабатинівка II та Гренівка. У 50-ті роки низка ранньотрипільських пам'яток відкрита краєзнавцем Г.К.Гасюком біля с.Могильна. Наприкінці 40-х та у 50-ті роки експедиція Одеського археологічного музею під керівництвом А.Л.Єсипенко вивчає поселення Олекоандрівка у межах річки Дністра та Південного Бугу. На Південному Бугу декілька ранньотрипільських пам'яток у 50-60 ті роки розкопані В.М.Даниленко під час дослідження неолітичних пунктів Солгутово-острів, Шумилове /Чернятка/. На початку 60-х років М.Д.Макаревич провів розкопки розташованого на березі Південного Бугу поселення Гафворон.

У 70-ті роки співробітник Миколаївської експедиції ІА АН України В.М.Томенко обстежив ще одне ранньотрипільське поселення на острові Південного Бугу біля села Красненське Миколаївської області. У 70-ті роки В.О.Симанович продовжив вивчення поселення Данилова Балка, яке він вперше розкопував у 1949 році. У ті ж роки знайдено декілька ранньотрипільських поселень на Одещині: Партизанські конюшні біля с.Тимкове та навпроти с.Завалля Кіровоградської області. Наприкінці 70-х - початку 80-х років експедицією Одеського археологічного музею під керівництвом автора велися розкопки на поселеннях у межах річки Дністра та Південного Бугу Слобідка-Західна та Тимкове.

У 80-ті роки Миколаївською експедицією ІА АН України було проведено дослідження на пам'ятках Степового Побужжя в районі с. Костянтинівка, які мали ранньотрипільський шар. Ці розкопки проведено О.Г.Шапошніковою та М.Т.Товкайло. У той же час велися роботи на самому східному ранньотрипільському поселенні, яке відкрили краєзнавці І.П.Гіриш та В.Ф.Мишик - Гребенюків Яр біля с. Майданецького. Дослідження на ньому експедиції ІА АН України під керівництвом М.М.Шмаглія та з участю автора тривали у 90-ті роки. Ще одне ранньотрипільське поселення на Гірському Тіквичі поруч з Гребенюковим Яром біля с.Павлівка I відкрите В.Ф.Мишиком наприкінці 80-х років. Таким чином, на сьогодні налічується 26 пам'яток ранньотрипільської культури у східному регіоні, які є джерелознавчою базою нашого дослідження.

Серед праць, присвячених Трипілью, важливу частину складають дослідження проблем, пов'язаних з етапом А трипільської культури. Однією з важливих проблем, ще досі остаточно не вирішених, є проблема генези трипільської культури. Першопідкривач трипільської культури В.В.Хвоцька передбачливо припускав, що трипільська ку-

льтура виникла у Прикарпатті та Середньому Полніпров'ї, було поставлено питання про співвідношення місцевого та пришлого балканського субстратів трипільської культури. Вже на початку відкриття трипільської культури більшість вчених пов'язувала її з балканським регіоном /Е.Р.Штерн/ та сереліземноморськими культурами /А.Скриленко, Ф.Вовк/. Але всі ці спостереження було зроблені не на ранніх матеріалах Трипілля, які тоді ще не були відомі. Широке вивчення ранньотрипільських та прекукутенських пам'яток, які мали безпосереднє відношення до проблеми генези Трипілля, почалося вже у післявоєнні роки. Оскільки ранньотрипільська культура є частиною єдності Прекукутені-Трипілля А, питання її походження неможливо вирішити без аналізу прекукутенських матеріалів, бо саме у регіоні Прекукутені знайдено найбільш ранні пам'ятки культури, яка розширила територію на наступних етапах.

Проблема походження культури Кукутені-Трипілля має значну історіографію у румунській археології. Її вивчали Р.Вульпе, С.Коміша, В.Думітреску, Г.Думітреску, С.Маринеску-Билку. Вони вказують на участь у генезі Кукутені-Трипілля культур Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Кріш, Хаманджия.

Після відкриття буго-дністровської неолітичної культури В.М. Даниленко, В.І.Маркевич вказували на її внесок у формування культури Прекукутені-Трипілля А. В.І.Маркевич вважав, що місцеві племена дністровського варіанту буго-дністровської культури були швидко асимільовані боянськими приїздилими племенами, але встигли залишити у їх культурі свої елементи та змінити подальший шлях розвитку у сторону формування ранньотрипільської культури в одному з її локальних проявів. На відміну від багатьох авторів, які припускали участь буго-дністровського неоліту у формуванні культури Прекукутені-Трипілля А, В.М.Даниленко вважав, що хмельницька база буго-дністровської культури під впливом балкано-дунаських племен трансформувалася у трипільську культуру.

Вклад у вивчення проблеми генези трипільської культури внесено С.М.Гібіковим та К.К.Черниш. Внесок у дослідження цієї проблеми зробив В.І.Збеневич, присвятивши цьому дві монографії. Він приєднався до думки своїх попередників про участь у формуванні культури Прекукутені-Трипілля А культур Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Торлош, Вінча, Хаманджия, але довів відсутність впливу буго-дністровської культури.

Однією з провідних проблем ранньотрипільської історіографії

є проблема періодизації пам'яток. Вперше думку про можливі поділ Трипілья А за хронологічними етапами висловив В.М.Даниленко. Деякі спостереження В.М.Даниленка про найбільшні риси у Трипільлі підтвердилися, наприклад погляд на традицію виготовлення скребачок на відшепах, як на найбільш давню. В.М.Даниленко виділив у Трипільлі А чотири хронологічні періоди, причому як синхронні були презентовані такі пам'ятки, як Флорешти і Гаїворон, Гренівка та Лука-Врублівецька, що не є можливим. Більш вдалою є хронологічна колонка для Трипілья А запропонована В.І.Маркевичем, але вона охоплює тільки західний регіон раннього трипілья. Не зовсім відповідає сучасним матеріалам по ранньому трипілью хронологічна схема В.Думітреску. А.П.Погожева зробила спробу періодизації Трипілья А на основі аналізу пластики. К.К.Черниш був сформульований основний принцип, який використовують дослідники, створюючи хронологічні схеми для Трипілья А, коли ранньотрипільські матеріали співставляються з комплексами Прекукутені І та Кукутені А. Ранній етап трипільської культури за К.К.Черниш складається з шести ступенів, а в цілому період поділено на дві частини, на першому етапі не відчутні впливи культури Боян, фінальні пам'ятки мають риси Кукутені А. В.Г.Збеневич в цілому погоджується з схемою періодизації К.К.Черниш, але підвалинами його періодизації є відсотки виділених ним технологічних груп посуду. Хронологічна шкала Трипілья А В.Г.Збеневича базується, в основному, на досить повно досліджених пам'ятках Середнього Подністров'я і не може бути цілком перенесена на матеріали східного регіону.

Важливою проблемою історіографії є трипільське домобудування. Вона цілком стосується і раннього етапу культури. Методика інтерпретації решток трипільських жител /площадок/ запропонована у 40-ві роки Є.Ю.Кричевським та Т.С.Пассек. Вона була пануючою серед трипільязнавців до початку 60-х років, коли В.І.Маркевич висловив іншу думку щодо інтерпретації обпалених глиняних завалів трипільських будинків. На відміну від Є.Ю.Кричевського, який вважав глиняні настили долівками, В.І.Маркевич аргументовано довів, що у багатьох випадках вони є рештками глиняної обмазки дерев'яних межповерхових перекриттів хати. Реконструкція будівельних решток ранньотрипільських поселень на основі концепції В.І.Маркевича, зроблена К.К.Черниш та К.В.Зінківським. Сьогодні для вирішення проблем трипільського домобудування найбільш плідним є ретельний підхід по конкретних пам'яток, вивчення кожного житла. Саме та-

кий підхід бачимо з праць К.К.Черниш, В.І.Маркевича, О.В.Цвек, І.І.Зацьця та ін.

Багаторічні дослідження дозволили досить чітко уявити перші етапи розвитку трипільської культури, провести детальні дослідження окремих категорій знахідок. С.М.Бібіковим було встановлено високий рівень соціально-економічного розвитку трипільських племен вже на початкових етапах існування культури. Він розкрив багатий духовний світ ранньотрипільських племен, показав їх зв'язок з землеробськими енеолітичними суспільствами Середземномор'я та Південно-Східної Європи. Першою узагальнюючою працею з Трипільля А стало дослідження Г.С.Пассек, яке базувалося на пам'ятках Полістров'я. Спеціальному аналізу підано ранньотрипільські індустрії у працях Г.Ф.Коробкової та Н.Н.Скакун. Ранньотрипільська пластика ривчена А.П.Погожевою. Монографічно видані розкопки окремих ранньотрипільських пам'яток на Дністрі К.К.Черниш, В.Г.Збеневичем. З'явилися нові узагальнюючі праці з Трипільля А С.М.Бібікова, К.К.Черниш, В.Г.Збеневича. Важливе значення мають дослідження з палеоботаніки З.В.Янушевич, Г.О.Пашкевич, Н.М.Кузмінової, з палеозоології О.П.Уравльова, з петрографії В.Ф.Петруня.

Всі перелічені досягнення у вивченні раннього етапу трипільської культури в значній мірі зроблені при дослідженні саме пам'яток західного регіону, у той час як поселення у межиріччі Дністра і Південного Бугу та у Побужжі вивчені набагато гірше. Отримання нових джерел для східної території поширення ранньотрипільської культури дає змогу звернутися до їх аналізу у світлі розглянутих проблем.

В розділі 2 розглянута матеріальна культура ранньотрипільських поселень східного регіону: знаряддя праці, кераміка, пластика.

Аналіз матеріалів ранньотрипільських поселень східного регіону показує, що сировиною для знарядь праці були кремінь та камінь з різних джерел. Петрографічними аналізами В.Ф.Петруня встановлено, що на східних ранньотрипільських пам'ятках використовувалися дністровські породи, сировина із Східних Карпат разом з місцевими бузькими породами. Первинна обробка сировини здійснювалася безпосередньо біля місця добути, виробництво знарядь пов'язано з поселеннями. Вони виготовлялися як у житлах, так і в спеціальних місцях поза межами будинків. При порівнянні індустрії пам'яток східного регіону трипільської культури з ра-

ньюотрипільськими матеріалами інших районів простежуються спільні риси у техніці розщеплення кременю та виготовлення знарядь. Знаряддя праці мають між собою певну подібність та типологічну близькість. Суттєву різницю мають кількісні показники крем'яних індустрії фінальних пам'яток Прекукутені Ш-Трипілля А Середнього Подністров'я з одного боку, та поселень фази Прекукутені П-Трипілля А того ж району і фази Прекукутені Ш-Трипілля А східного регіону ранньотрипільсько. культури з другого боку. Якщо у перших знаряддя на пластинках складають 60-70 % /Ленківці, Лука-Врублівецька/, то у других - 20-60% /Бернашівка, Бернове/ і 50-100% /Гайворон, Сабатинівка П/. Причому у Ленківцях та Луці-Врублівецькіх преважають скребачки кінцевого типу на пластинках /75-85 % скребачок. У Бернашівці, Бразі значна кількість скребачок зроблена на овальних відшепах /96 та 84 %/, які на вузьких пам'ятках досягають 99 та 98 % у Гайвороні та Сабатинівці П. Скребачки на відшепах характерні і для пам'яток Прекукутені П-Трипілля А Молдови. Асортимент знарядь дністровських та східнотрипільських пам'яток важко порівняти, бо останні мають відносно небагату крем'яну індустрію. Але переважання скребачок на відшепах поєднує саме ранні пам'ятки західного регіону з східнотрипільськими. На нашу думку, подібність по такому параметру, як скребачки індустрії середньодністровських пам'яток з східнотрипільськими пояснюється збереженням традиції, яка йде з часу Прекукутені П-Трипілля А і притаманна саме прекукутенсько-ранньотрипільській культурі на відміну від культури Боян та лінійно-стрічкової кераміки. У фінальних пам'ятках Прекукутені Ш-Трипілля А населення Середнього Подністров'я повертається до забутих традицій і скребачки на пластинках складають 80 %. На наступних етапах Кукутені-Трипілля в західному регіоні скребачки на відшепах майже не зустрічаються.

Трасологічним аналізом знарядь праці Н.М. Скакун та Г.Ф. Коробова встановили існування таких знарядь як ножі, серпи, проколки, пилки. Мікрочастини використовувалися як вкладиші в ножі та дротики. Скребачками обробляли шкіри і прорізали пази. Зустрічаються поліфункціональні знаряддя, а також зброя - крем'яні наконечники стріл та дротиків. Кам'яні знаряддя виготовлені у техніці пікетажу, шліфування. Серед них зернотерки, пести, абразиви, рудодробилки, сокири, мотики. Знаряддя з кістки та рогу нечисленні. Це мотики, шила, лошила, орнаментири. Унікальним є знаряддя з рогу для розпушування ґрунту з Гребенюкового Яру. Подібності ви-

роби з міді - намистини - знайдено у Олександрівці та Гребенюковому Ярі. З Олександрівки походять також мідна бляха карбунського типу та мідне чотириохгранне зв'яздя. Н.В.Риндіна відносить олександрівський метал до магістерів карбунського кола.

Техніко-морфологічний аналіз індустрії ранньотрипільських пам'яток східного регіону дозволяє прийти до висновку, що виробничий комплекс ранньотрипільської культури має сталі типи інвентаря. Це свідчить про високий розвиток та культурну єдність пам'яток. Кам'яна індустрія є типовою майже на усіх поселеннях Прєквуктени-Трипілля А. З неолітичними культурами Південно-Східної Європи ранньотрипільська індустрія має подібність не тільки за технікою розщеплення кременю та виготовлення збрардд, але і за типами сокир і тесел, які ідентичні ранньотрипільським і широко розповсюджені у культурах Коджалермен-Караново-Гумельниця, Стоцьань-Алдень, Болград-Алдень, Боян.

Кераміка - найбільш масова категорія знахідок на всіх ранньотрипільських пам'ятках. Керамічні комплекси поселень східного регіону складаються з великого за кількістю і дуже виразного матеріалу. При упорядкуванні його і створенні класифікації керамічного комплексу ми спиралися на традиційні класифікації, у тому числі і на запропоновані Т.С.Пассек і К.К.Черниш. Посуд поділяється на дві групи - столовий та кухонний. Подальший попіл за типами посуду йде у межах кожної з груп. Чіткої технологічної різниці між столовими та кухонними ранньотрипільськими посудинами немає, вони відокремлюються за характером оздоблення. Кераміка виготовлена з глини з домішками шамоту, піску. Вона гарно обпалена, кольорова гама у жовто-цегляних чи сіро-чорних тонах. Такі технологічні особливості, як склад формовочної маси, домішки, їх габарити, товщина стінок посуду залежать не від того, до якої групи належить посудина, а від її розмірів. Великий за об'ємом посуд має частіше товщі стінки, особливо у придонній частині, де дуже якісний проміс глиняної маси, крупніші частини помішок. Уламки посуду дозволяють зробити деякі спостереження над тим, як вироблявся посуд. Великі посудини ліпилися стрічковим методом. Спочатку моделювалися окремі частини посуддя, які потім скріплювалися між собою. Менші посудини вироблені з ліпноструктурної глини, добре відмученої, з домішками сильно подрібленого шамоту з єдиного шматку глини. Окремі деталі - в'язця, наліпки - поліплювалися. Поверхня посудини заглажувалася, зкрива-

лася ангобом, потім наносився заглиблений орнамент, поверхня посудини дощилася. Вірогідно вже після випалу на певних типах посуду орнаментальні зони фарбувалися червоною вохрою, а заглибини заповнювалися білою пастою.

Подається класифікація кераміки проведена у межах двох виділених груп. Типовою ознакою виступає форма посуду, тому ми вживаємо терміни "тип" та "форма" як синоніми.

Кухонний посуд з пам'яток східного регіону Трипілья А характеризується не дуже великою різноманітністю форм та оздоблення в порівнянні з столовим. Декор здійснювався декількома прийомами. Це різноманітні пальцеві та нігтьові залипи, відбитки, у тому числі і барбати. Інші поширені прийоми оздоблення поверхні - обмазка її рідкою глиною, так званий "руст", який теж має декілька варіантів. Зустрічаються рельєфні зображення, частіше наліпи. За формою виділяється декілька типів кухонного посуду: горшки, багаторучні посудини, глечики, фруктовниці, дідилки, миски, піфоси, покритки.

Столовий посуд відрізняється від кухонного більшою різноманітністю орнаменталії, форм. Для столової кераміки раннього трипілья взагалі типовим є заглиблений орнамент у сполученні, іноді, з пофарбованими зонами. За технікою виділені наступні прийоми заглибленого орнаменту: прокреслений, врізний, штамп, канелюри, інкрустація заглиблень білою пастою, фарбування окремих елементів червоною вохрою. Перелічені прийоми на кераміці східноранньотрипільських комплексів частіше зустрічаються у різноманітних сполученнях. Спостерігається певна кореляція між формою посудини та прийомами орнаменталії. Так, поєднання прокреслених ліній з штампом та канелюрами характерне для горщиків та кубків. Прокреслений орнамент частіше зустрічається на грушовидних посудинах та мисках, фарбування на мисках. Технічні прийоми нанесення орнаменту не пов'язані з сюжетами та мотивами орнаментальних композицій, які змінюються в залежності від форми посудини, на яких вони розміщені. Це дало багато варіантів орнаменталії, її елементів та деталей, які утворюють струнку систему, що характерна для столового ранньотрипільського посуду.

Виділяються наступні форми у групі столового посуду: грушовидні посудини, кулясті посудини, глечики, горшки, кубки, миски, вазы, фруктовниці, кратери. До групи столового посуду належать також глиняні черпаки.

З формами столової кераміки пов'язані орнаментальні зони на посуді і певні засоби орнаментативі. Аналіз орнаментів зроблено за круговою та боковою розгортками. Дослідження показало, що чим численіша форма посуду у керамічному комплексі пам'ятки, тим різноманітніші орнаментальні композиції з нею пов'язані. Тобто кількість варіантів орнаменту взагалі певною мірою залежить від кількості знайденого при розкопках матеріалу. При створенні класифікації ранньотрипільської кераміки ми спиралися на великий масив цілих форм з пам'яток олександрівської групи. Розповсюдження закономірностей оздоблення посуду на велику кількість матеріалу ранньотрипільських поселень вказує на існування стійкої традиції керамічного виробництва на протязі тривалого часу на значній території.

Аналіз форм та орнаменту столового посуду керамічних комплексів поселень східного регіону ранньотрипільської культури показує єдність типів посудин та орнаментальних сюжетів і схем для всього керамічного комплексу східного раннього трипілья, стійкість елементів орнаменту, перевагу чотирьохчасного поділу симетричних композицій, які обертаються навколо центру. У орнаменті преважують зображення хреста, спіралі, ромба, кола, овали, трикутники. Вони виступають як окремі елементи, або як варіанти композицій та їх деталі, бувають головними сюжетами орнаменту. Перелічені елементи притаманні не тільки усьому прекукутенсько-ранньотрипільському ареалу, але є характерними для широкого кола землеробських неолітичних культур Південно-Східної Європи.

Майже на всіх ранньотрипільських пам'ятках східного регіону Трипілья А зустрічається пластика, великі колекції походять з Олександрівки, Сабатинівки П, Тимкова, Гребенюкова Яру. Аналіз пластики проведено за класифікацією А.П.Погожевої. Переважна більшість колекцій пластики східних пам'яток складалась з неорнаментованих статуєток. Саме такі фігурки є типовими і для перших фаз Прекукутені-Трипілья А. Орнаментовані фігурки, які знайдено у Олександрівці, Сабатинівці П, Із'вороні, Могилянці Ш, Гренівці у поодиноких екземплярах мають близькі аналогії в дністровських колекціях пластики, де орнаментовані фігурки преважують. Це, вірогідно, найбільш рання орнаментована пластика Трипілья. Вона має розвинутий вигляд, підкреслює культурну єдність Прекукутені - Трипілья А і Кукутені А - Трипілья ВІ. На думку А.П.Погожевої, раптова поява та поширення типу орнаментованих фігурок

свідчить про те, що вони мають у Трипідлі інокультурне походження. Подібну теорію запропонувала С.Марінеску-Билку, яка пов'язує орнамент на фігурках з південним імпульсом, що передався через культуру Гумельниці. Але проти того свідчить порівняння орнаменту гумельницько-карановських та ранньотрипільських статуєток. Не співпадають не тільки зони нанесення орнаменту, а і орнаментальні композиції, сюжети були спільними для усіх землеробів Південно-східної Європи. Тож орнаментовані фігурки виникають як новий іконографічний тип пластики ранньотрипільської культури на фазі Прекукутені П-Трипідля А у Бернашівці, а набувають поширення у кінці Трипідля А, стають превалюючим типом у Трипідлі ВІ.

В розділі 3 розглянуто проблеми періодизації та хронології пам'яток Трипідля А східного регіону перші з яких належать до фази Прекукутені П-Трипідля А, яка характеризується ще досить еkleктичним, не дуже сталим керамічним комплексом, але вже у Бернашівці ми бачимо не тільки всі основні форми та типи орнаменту, що притаманні більш пізнім ранньотрипільським пам'яткам, а і наявність певного зв'язку між формами посуду та засобами орнаментування, поділ посуду на столовий та кухонний. Головною особливістю перших фаз Прекукутені-Трипідля А є присутність кераміки з візним візерунком, а у кухонному посуді барбатино. Найлавішча на Україні фаза може бути поділена на два етапи - Прекукутені П₁ та Прекукутені П₂ - Трипідля А. Нечислені на початку періоду пам'ятки збільшують кількість на наступному ступені Прекукутені Ш₁-Трипідля А. На них зберігаються деякі ознаки попередньої фази, а саме: невелика кількість кераміки з барбатином, реберчасті фруктовниці, псевдовізний орнамент. Саме на цій фазі значно розширюється ранньотрипільська територія до басейну Тірського Тікича. У керамічному комплексі цієї фази набувають розповсюдження типи посуду, які на фазі Прекукутені П-Трипідля А зустрічалися рідко. На наступній фазі Прекукутені Ш₂-Трипідля А зникають останні риси раннього періоду, іноді зустрічаються ознаки, характерні для наступних фаз. Перші два ступені фази Прекукутені Ш-Трипідля А можливо характеризувати як класично ранньотрипільські, бо на них вже немає рис культури Боян і ще не з'являються елементи, типові для фази Кукутені А-Трипідля ВІ. Фінальна фаза раннього трипідля - Прекукутені Ш₃-Трипідля А з'являються нові елементи у керамічному комплексі /біноклі, ямки, глибокі покринки/, розповсюджені

вже у Кукутені А-Трипіллі VI. Сьогодні стан джерел не дозволяє побудувати послідовну колонку між фінальними пам'ятками Трипілля А і початковими VI. Керамічний комплекс Кукутені А-Трипілля VI цілком пов'язано з попереднім етапом, крім невеликої кількості розписного посуду. Типи столового посуду дещо змінюються порівняно з фінальною фазою раннього трипілля. Кухонна кераміка зберігає ранньотрипільські традиції.

Фази Прекукутені I та Прекукутені II - Трипілля А були періодом формування трипільсько-кукутенської культури, коли склався культурний комплекс Прекукутені III-Трипілля А. Наприкінці фази Прекукутені III-Трипілля А у керамічному комплексі простежено інновації, які небувають поширення вже на наступній фазі - Кукутені А-Трипілля VI. Отже фази Прекукутені I та II-Трипілля А можливо вважати перехідними до суто прекукутенсько-ранньотрипільської культури, яка складалася на території від Сирету до Гірського Тікча. Майже на всіх ступенях етапу VI у керамічному комплексі зберігаються ранньотрипільські традиції. Іновації пов'язані з інокультурними імпульсами. Мається на увазі поява розписного посуду, можливо з культури Петрешті, який прийнято як ознаку для визначення кордону між прекукутенською та кукутенською культурами. Якщо виключити з поля зору появу розписного посуду, то культурні комплекси Прекукутені III-Трипілля А та Кукутені А-Трипілля VI являють єдність багатьох рис, які мають стилістичний розвиток. Але саме розписний посуд є головною категорією матеріалу, по якому "де відокремлення кукутенської лінії розвитку від трипільської. Саме на етапі Кукутені А-Трипілля VI простежено початок формування двох культур О.В.Цвек. Слід підкреслити, що культурний комплекс об'єднує спільними рисами у єдину культуру пам'ятки від фази Прекукутені III-Трипілля А до Кукутені А-Трипілля VI, саме у цих хронологічних рамках існує трипільсько-кукутенська єдність у вигляді культури, яка потім втрачається. Як культурне явище трипільсько-кукутенська єдність розпадається тоді, коли зникає коло культур області фракійського енеоліту, до якого вона певною мірою належала.

Є відносно широке коло джерел, що дозволяють синхронізувати раннє трипілля з сусідніми культурами. Це предмети, що потрапили на пам'ятки у результаті контактів між носіями різних культур, так звані "імпорти", а також паралелі у матеріальній та духовній сферах. З болгарськими енеолітичними культурами області фракійського енеоліту ранньотрипільські матеріали дозволяє синхронізу-

вати насамперед метал. Як встановлено Є.М.Чернихом, представники енеолітичних культур Болгарії поставляли мідь, руду, вироби у ранньотрипільське середовище. Сокиру-молот та тесло з карбувального клада він датує часом Караново УІ і вважає неможливим синхронізацію Трипілля А з Караново У. На нашу думку, достовірною виглядає синхронізація фази Прекукутені Ш₂-Трипілля А, до якої належить Карбуна, з Караново УІ, а фази Прекукутені Ш₁-Трипілля А з Караново У /культура Мариця/. Комплекси Мариця Ш-ІУ з Прекукутені І-ІІ Х.Тодорова синхронізує на основі знахідки ранньотрипільської посудини у другому шарі теля Сава. Посудина з візним візерунком знайдена на поселенні Ясатепа культури Мариця. В Олександрівці, Слобідці-Західній, Гребенюковому Ярі знайдено розвали зерновиків та покриток до них, прикрашених канелюрами та рельєфними композиціями. Складне профілювання цих посудин, їх багатоярусність, рельєфний орнамент зовсім не типові для ранньотрипільської керамічної традиції, але знаходять аналогії у матеріалах теля Овчарово у шарі П фази культури Коджадермен-Караново УІ, та у теля Сава, шарі культури Сава ІУ, фаза Варна за Х.Тодорово⁸. Посудини та статуетка прекукутенського типу походять з шару Караново УІ теля Коджадермен. Х.Тодорова вказує на знахідки фруктовниць ранньотрипільського типу в чоловічих могилах у Дуранкулаці.

На синхронізацію Прекукутені Ш-Трипілля А з Гумельницею АІ вказує знайдена у відповідному шарі поселення Відра фрагментарна посудина, з заглибленим орнаментом. З поселення Тангіру у шарі Гумельниця Ів/АІ/ Д.Берчу наводить фрагмент ранньотрипільської статуетки, яку С.Марінеску-Билку датує фіналом Прекукутені Ш. П.Роман згадує про численні керамічні знахідки прекукутенського походження у шарі Гумельниця АІ поселення Мегуреле.

Досить численні факти для синхронізації Трипілля А з пам'ятками Болград-Аллені у Подунав'ї. Це фрагмент жіночої фігурки з Олександрівки, кераміка з Ганська, Нових Русешт І, Багринешт УІ. "Імпорт" Прекукутені Ш-Трипілля А знайдено на пам'ятках Болград-Аллені та Стойкаць-Аллені. Фрагменти фігурок походять з поселень Лопацика та Сучевені. Ранньотрипільська кераміка знайдена серед матеріалів поселень Лишкотянка та Браєлци.

У згоді з наведеними даними щодо синхронізації ранньотрипільської культури з балкано-дунавським енеолітом є пані абсолютної хронології, яка нині може бути визначена для Трипілля А на підставі радіовуглецевих визначень. Для пам'яток східного

регіону маємо поки що єдине таке визначення. - Тимкове, 5700 \pm 70 р. тому. Крім того можливе використання серії визначень для пам'яток Прекукутені, синхронних в цілому: Подурь-Дялул-Гіндару /Прекук.П/ - 5820 \pm 50 р. тому, Подурь-Дялул-Гіндару /Прекук.Ш/ - 5820 \pm 50 та 5780 \pm 50 р. тому, Тирпешти - 5680 \pm 85 р. тому. Рижню дату дадуть визначення для Нових Русешт I - 5570 \pm 100, а також серія визначень для пам'яток Кукутені А-Трипілля VI: Подурь-Дялул-Гіндару /Кук. А₂/ - 5420 \pm 150, Марджанені - 5620 \pm 50 та 5610 \pm 55 р. тому. Слід згадати також визначення для микольського могильника дніпро-донецької культури, з якого маємо трипільський імпорт VI, - 5640 \pm 400 р. тому. З врахуванням можливих інтервалів визначення для ранньотрипільських пам'яток вкладаються між 5870-5445 р. тому, охоплюючи період у 400 років. Враховуючи дати для етапу Кукутені А-Трипілля VI цей період слід було б скоротити до 5870-5600 р. тому. Наступною проблемою є перехід від радіовуглецевих визначень до реальних, календарних дат, тобто їх конверсія. Згідно калібраційної таблиці Р.Кларка період 5870-5600 р. тому відповідає приблизно 4700-4500 рр. до н.е. Зараз ця шкала вважається застарілою. Наведемо корекцію дат по Зюссу та МАСКА-коррекшен для Тирпешт - 4500-4380 до н.е. та Нових Русешт I - 4580-4380 р. до н.е. Ці дати визначатимуть, хоча і досить приблизно, фінал Прекукутені-Трипілля А в межах XIII-XII ст. до н. е. Враховуючи пам'ятки Прекукутені П-Трипілля А; абсолютний вік пам'яток Трипілля А у східному регіоні визначається в цілому приблизно в межах XIII-XII ст. до н.е.

В розділі 4 розглядається ранній етап формування давньоземлеробського суспільства в східному регіоні поширення ранньотрипільської культури. За хронологічним визначенням, що встановлено у попередньому розділі, ця територія у географічному відношенні співпадає з кордоном степу та лісостепу, маємо тут чергування лісостепових ландшафтів з степовими. Значна територія, на якій поширилося ранньотрипільське населення, була освоєна досить нерівномірно. Фактично маємо декілька відокремлених значними відстаннями територій. За кількістю пам'яток етапу А всі ці райони суттєво поступаються західним. Поселення у цих відокремлених територіях розташовані групами, на відстані 2-5 км одне від одного. На Південному Бузі зафіксовані ранньотрипільські тимчасові стоянки, пов'язані з порогами. Поселення звичайно за мали невисокі місця біля води, вони невеликі за площею, 1 - 2 га, за винятком двох пам'яток розмірами у 6 та 20 га. Більшість поселень складається з наземних глинобитних жител, частина їх двоповерхово-

ва. Аналіз домобудівництва ранньотрипільських поселень східного регіону дозволяє прийти до висновку про його високий рівень. Будівлі використовувалися для проживання та ведення господарства. Принцип єдиних житлово-господарчих комплексів набув поширення в трипільській культурі з раннього етапу. За всіма параметрами будівельних конструкцій глинобитні ранньотрипільські житла не поступаються більш пізнім спорудам.

Аналіз матеріалів дозволяє в загальних рисах описати основні галузі господарства ранньотрипільського населення східного регіону - землеробство, тваринництво, мисливство. Існуючі дані свідчать про правомірність висновку Г.Ф.Коробкової щодо поліваріантності господарських систем трипільського населення. Археологічні дані про племена східноранньотрипільського регіону дозволяють віднести їх до культурно-господарському типу ручних /мотичних/ землеробів степів та сухих передгір'їв. Розселення в межах лісостепу мало наслідком трансформацію цього типу в тип орних землеробів лісостепу та лісів помірного поясу. Початок цього процесу ми спостерігаємо вже на ранньому етапі. У носіїв культурно-господарського типу мотичних землеробів найчастіше спостерігається у суспільному ладі розвинені первісно-общинні відносини, в деяких випадках - окремі фази їх розпаду. За всіма параметрами ранньотрипільське суспільство може розглядатися як розвинене первісно-общинне. Цьому відповідають характеристики типів жител та структура поселень. Вірогідно, в межах східного регіону існувало одне племенне утворення чисельністю до 1200-1600 чоловік. На тлі стрімкого зростання чисельності населення спостерігається утворення племенних центрів типу поселення Могильна III, що було, можливо, першим кроком до створення трипільських протоміст Побужжя на етапах ВП-СІ.

Розселення трипільських громад на схід відбувалося, на нашу думку, насамперед під впливом екологічного фактору - час формування ранньотрипільської культури припадає на посушливу фазу голодену /Петренко, 1991/. Погіршення природних умов позначилося насамперед у передгір'ях Карпат. Розселення мало характер аграрної колонізації лісостепу. Паралельно спостерігаємо формування нових шляхів обміну металом та виробами з нього. Для розселення було типовим пересування як окремих громад, так і тимчасова концентрація населення в окремих центрах /Могильна III/.

В 5 розділі розглянуто ідеологічні уявлення ранньотрипіль-

ських племен східного регіону, які з одного боку є відображенням у духовній сфері складових частин господарсько-культурного типу суспільства, а з другого нівіжривні від контексту світогляду давніх землеробів Південно-Східної Європи. Для вивчення ідеологічних уявлень аналізу можуть бути піддані усі аспекти матеріальної культури, а не лише ті, що безпосередньо мають обрядове значення. Для зрозуміння функції того чи іншого вотивного предмету важливе значення має контекст його знаходження. Наближення до розкриття змісту тих чи інших знаків, залишених первісною людиною, можливе лише за допомогою етнографічних даних, матеріалів письмової доби, відносно близької до досліджувальних суспільств, а також міфології.

Найбільш яскравою категорією матеріалу, що пов'язана з культовими діями є ранньотрипільська пластика. Статуетки знаходять серед руїн жител, іноді на спеціальних підвищеннях, а також у ямах чи котлованах жител, які часто мають характер смітника. На думку А.П.Погожевої, топографія антропоморфних фігурок може вказувати на їх функцію. Цікаво, що знайдені серед інвентаря будинків фігурки ретельно оброблені, менш схематичні, часто супроводжуються стільцями-тронами. Вони концентруються у певних місцях чи окремих житлах, менш пошкоджені. Фігурки з ям майже завжди фрагментарні, схематичні, не мають ретельної обробки, у масі фігурок часто присутні домішки борошна чи зерен. У ямах статуетки часто пов'язані з попелястим прошарком. Рівне місцезнаходження фігурок вказує на використання їх у різних обрядах. Сено обрядів, пов'язаних з сезонними святами, у яких використовувалися статуетки, знайдені пошкодженими у ямах, обґрунтовано реконструйовано С.М.Бібіковим як весняний обряд, пр якому фігурки кидалися у вогнище. Інше значення, безумовно, мали фігурки жінок, поміщені у житлі на спеціальне підвищення, деякі з котрих сиділи на стільцях-тронах з букраніями на спинках. Вони могли виконувати роль посередників між людьми та богами і відображати різні персонажі, про що свідчить різноманітність типів фігурок. Нововавілонська традиція зафіксувала існування статуеток багатьох персонажів, дуже різноманітних, що містилися у різних частинах будинку, були пов'язані з його побуту, виконували роль заступників та посередників між людьми та богами. Знаходження великої кількості статуеток у різних ситуаціях вказує на те, що вони були необхідні при різних обрядах, у яких грали активну роль. Фігурки реалістичного стилю могли бути зображеннями реальних персон, колись існуювавших і ставших ду-

хами, про що свідчать етнографічні дані. На те, що фігурки зображують персонажі, які виконують певні дії, вказують жести рук, досить різноманітні у пластиці східного регіону ранньотрипільської культури. Руки складені на грудях чи під грудьми, частіше зустрічається жест при якому руки сходяться під кутом на поясі, іноді тримаючи видовжений предмет, на нашу думку - це жезл, тобто символ влади. Всі жести рук, що зустрічаються серед пластики східного регіону ранньотрипільської культури, мають певні аналогії в зображеннях Давнього Сходу. Ще один персонаж ранньотрипільської міфології предстает перед нами у вигляді фігурок з порожниною чи желваками у животі, що відображують образ вагітної жінки. Ці статуєтки великих розмірів, ретельно орнаментовані, на животі - зображення змії. Останнє поєднує образ жінки з ще одним типовим для ранньотрипільської культури образом змії. Значна кількість фігурок має напівсилачу позу, що свідчить про те, що вони сиділи на стільцях-тронах, які мали рогаті спинки. Тож перед нами один з найбільш поширених сюжетів ранньотрипільської міфології - жінка з биком. Букранії зустрічаються серед інтер'єру будинків, на посуді, на ручках черпаків, що підкреслює ритуальний зміст останніх. Таким чином, бик займав одне з провідних місць у символіці населення східного регіону ранньотрипільської культури, а саме друга після образу жінки. Обидва ці образи пов'язані між собою, займають аналогічні місця у декорі керамічних виробів, мабуть вони мали рівноправне значення. Об'єднання образів жінки та бика є дуже давньою землеробською традицією і спостерігається у "святилищах" Чатал-Гююку, хоча у іншому контексті.

Поєднання жіночого образу з образом змії, зафіксоване на фігурках з Олександрівки, теж має дуже давню традицію. Яскраво показують зв'язок жіночого божества з змією культури реалії Криту. Є.В. Антонова вказує на те, що у різних народів світу змії пов'язуються з хтонічними силами та жіночою символікою. Серед матеріалів ранньотрипільської культури східного регіону образ жінки та змії пов'язується також у антропоморфних /грудовидних/ посудинах з тілом жінки, орнаментованим зміїним візерунком. В цілому ж, майже всі дослідники підкреслюють полісемантизм образів бика та змії у первісній культурі. Треба підкреслити розповсюдженість образу змії в орнаменталі ранньотрипільського посуду у східному регіоні ранньотрипільської культури, що надавало

сакральне значення посуду. Міфологічне уявлення павних землеробів охоплювало всі речі, втілюючи у них життя, тому в них не може бути нічого випадкового, другорядного, вони не мають суто декоративних елементів у сучасному розумінні. Семантичний аналіз орнаментів вказує на те, що вони розкривають космогонічні уявлення трипільців. Орнаментальні схеми на посуді симетричні, хрестоподібні та обертаються вкруг центру. Для них характерне зображення безкінечного руху - символу Часу, а рух цей - коловорот навколо центру у просторі Всесвіту. У орнаментах простежені космогонічні символи - лунарні та солярні, образи жінки, бика, змії, пов'язані у складну систему, котра відтворює ранньотрипільські міфи.

Обрядові дії ранньотрипільського населення східного регіону проходили у житлах і на поселеннях, які теж мали сакральний зміст, а наприкінці свого існування перетворювалися на кульгові об'єкти, які спалювалися. Аналіз ідеологічних уявлень ранньотрипільських племен вказує на те, що вони мають витоки у землеробському світі Давнього Сходу та Середиземномор'я. Найважливіші образи, обряди, система міфу Трипільля А набувають розвитку на протязі подальшого існування трипільської культури.

В розділі 6 розглянуто місце Трипільля А східного регіону в енеоліті Південно-Східної Європи. Яскравими свідками контактів ранньотрипільських племен східного регіону з балкано-дунайським енеолітом є метал, східнокарпатська кам'яна сировина, а також такі матеріали, як птахоподібні посудини, емалети, багаторучні посудини, "димарі", багаторучні зерновика. Спостерігаються багаточисельні паралелі оздоблення поверхні посуду, мотивах орнаментування, пластики та інших аспектах культури. Формування трипільсько-кукутенської культури відбувалося у процесі просування населення з Трансільванії та Молдови на схід. Це був не перший імпульс з цих регіонів у Побужжя. Вперше спроба населення балкано-дунайського регіону просунути на південний схід була зроблена ще в добу неоліту. В.М. Даниленко констатує, що з печерської фази буго-дністровська культура органічно змикається з старчево-керешкою зоною землеробських культур. Але це був нетривалий вплив з боку Трансільванії. Інший характер мало просування на Дністер і Південний Буг прекукутенсько-ранньотрипільських племен, які закріпили цю територію на тисячоліття за землеробським населенням. Формування трипільської культури йшло у процесі освоєння нових територій та адаптації до нових умов оточуючого середовища. Але це

не була єдиноразова міграція. Ранньотрипільське населення підтримувало тісні зв'язки з прабатьківщиною, оскільки було невідомою частиною давньоземлеробського світу, у тому числі і етнокультурної області фракійського енеоліту, яку виділила К.Тодорова. Енеолітичні культури цієї області окладають макроареал доби "енеолітизації" економіки, яка виявилася у розквіті землеробсько-скотарського господарства, металургії, зародженню торгівлі, містобудівельних принципів, появи нових прогресивних технологій та знань, оформленні розвинутих релігійних культів, що наблизило давньоземлеробські племена до порогу цивілізації. Немає сумніву у тому, що контакти трипільського та балканського населення продовжувалися і на етапі VI Трипілля. Про це, крім металу, свідчать знахідки у Березівській ГЕС, Сабатинівці I, Полівановому Ярі III. Але найбільш яскраво зв'язки з балкано-дунайським регіоном помітні у період раннього етапу Трипілля, що, вірогідно, пояснюється тим, що спільні риси зменшуються у процесі самостійного розвитку трипільських племен у ході їх просування на схід.

У останні роки втала проблема співіснування ранньотрипільської та буго-дністровської культур. Кераміка фази Прекукутенті III Трипілля А залягала сумісно з матеріалами савранської фази на стоянках Нижнього Побужжя /О.Г.Шалашнікова, М.Т.Товкайло/В.М.Даниленко простежив аналогічне явище на стоянках біля порогів у Шумиліві та Солгутовому острові. Сумісне існування фінальної фази буго-дністровського неоліту з Трипіллям А - Прекукутенті III підтверджує фрагмент кераміки з рослинною домішкою з ями ранньотрипільського поселення Гребенків Яр. Вірогідно, коли ранньотрипільські громади потрапили на Південний Буг, вони зустрілися тут з нечисленним населенням буго-дністровського неоліту, савранську фазу якого по даті Тимкова можливо віднести до 5700-700 р. тому. певний час населення обох культур існувало сумісно, навіть займалося промислом риби та охотою на одних і тих же місцях. Поступово буго-дністровське населення було асимільоване ранньотрипільським. Можливо, частина його переселяється в Середнє Подніпров'я. Там О.М.Тітова зафіксувала поширення матеріалів савранської фази буго-дністровської культури та виникнення синкретичних з дніпро-донецькими пам'яток типу Бузьки.

Висновки. Підведено підсумки розглянутого у роботі. Відмічається, що аналіз матеріалів ранньотрипільських поселень у межиріччі Дністра та Південного Бугу, у Побужжі та межиріччі Південно-

го Бугу та Дніпра вказує на існування єдиної ранньотрипільсько-прекукутенської культури на території від Молдови до басейну Гірського Тікича. Формування ранньотрипільської культури відбувалося у процесі пересування населення з Прикарпатської Молдови на схід, яке мало характер аграрної колонізації регіону Лісостепу між ріками Дністер та Дніпро. Сама рання пам'ятка на схід від Дністра - Нестоїта ІУ - датується фазаю Прекукутені П₂-Трипілля А. На початку фази Прекукутені Ш-Трипілля А трипільці поширюють територію розселення до межиріччя Південного Бугу та Дніпра, де виникає найбільш східне ранньотрипільське поселення Гребенків Яр. Пересування ранньотрипільських племен на схід було досить швидким, на що вказує встановлена періодизація пам'яток. Це підтверджується також тим, що за визначенням В.Ф.Петруня, майже усі знаряддя преді Гребенківського Яру були зроблені в дністровського кременю. Вже на ранньому етапі трипільської культури, тісно пов'язаної з колом культур фракійського енеоліту, з'являються головні її ознаки, які набувають подальшого розвитку на наступних етапах. Це досить розвинене землеробство та скотарство, домобудування та ідеологічні уявлення. Аналіз ранньотрипільських пам'яток східного регіону вказує на те, що середній етап трипільської культури, безпосередньо пов'язаний з раннім і дозволяє твердити, що матеріали від Прекукутені-Трипілля А до Кукутені А-Трипілля ВІ на території від Прикарпаття до Дніпра складають єдиний культурний комплекс. О.В.Цвек встановлено початок формування локальних особливостей на етапі ВІ, що поступово привело до складання двох культур трипільсько-кукутенської спільності.

По темі дисертації опубліковано такі роботи:

1. Антропоморфная пластина раннетрипольского поселения Александровка // МАН. - 1976. - Вып. 8. - С. 161-170.
2. Разведки памятников эпохи енеолита в северных районах Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. - Одесса-Киев, 1976. - С. 130-150 / у співавторстві з В.Н.Станко /.
3. Глиняные черпаки, ковши и ложки из раннетрипольского поселения Александровка // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. - Киев, 1978. - С. 205-219.
4. К вопросу о стратиграфии раннетрипольского поселения Александровка // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общин-

ного строя.-Киев,1980.-С.24-41. /у співавторстві з К.В.Зінківським/.

5.Датировка раннетрипольского поселения Александровка и проблема хронологического разделения Триполья А//Материалы по археологии Северного Причерноморья.-Киев,1983,-С.5-16.

6.Кухонная керамика раннетрипольского поселения Александровка//Памятники древних культур Северного Причерноморья.-Киев,1983.-С. 12-22.

7.Исследования раннетрипольского поселения Слободка-Западная//Новые археологические исследования на Одессине.-Киев,1984,-С.24-33

8.Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Днестра и Южного Буга//Северное Причерноморье /материалы по археологии/.-Киев,1984.-С.96-104 /у співавторстві з М.Ю.Відейко/.

9.Ранньотрипольське поселення Тимкове //Археологія.-1985.-Вип.52.-С.78-86 /у співавторстві з М.Ю.Відейко/.

10.Исследования раннетрипольского поселения Слободка-Западная в 1980 г.//Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.-Киев,1987.-С.5-16. /у співавторстві з М.Ю.Відейко/.

11.Хозяйственно-культурные комплексы раннетрипольских поселений//Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР.-Тез.доп.Респ.конф.Одеса.-Київ,1989.-С.35-36.

12.Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр//Раннеземледельческие поселения гиганты трипольской культуры на территории Украины.-Киев,1991.-С.195-199.

13.Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.-Киев: Наукова думка,1989.- 140 с. /у співавторстві з Е.Ф.Патрковой, В.Г.Петренко, Л.Ю.Поліщук/.

14.К вопросу о локальных вариантах Триполья А и путях расселения раннетрипольских племен //Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья /У тис. до н.э.-У в. н.э./, Кишинев,1990.-Киев,1991.-С.27-28.

15.Ранній етап формування трипольської культури//Археологія.-№ 3.-1993.

Підп. до друку 22.12.88. Формат 80х64/16, Папір офс. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 0,8. Обл.-вид. арк. 1,0. Тираж 100 прим. Зам. № 122.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки АН України.
252011 м. Київ 11, вул. Панаса Мирного, 26.

1161094

AB 29.389

AB 29.389